

Sociaal en Cultureel Planbureau

Bestaanszekerheid

Hoofdstuk 9 van Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

Bestaanszekerheid

auteurs

Benedikt Goderis en Debbie Verbeek-Oudijk

m.m.v.

Jurjen Iedema

hoofdstuk 9 van

Koersen op kwaliteit van de samenleving

Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

onder redactie van

Lotte Vermeij

Yvonne de Kluizenaar

Mark Reijnders

Marcel Coenders

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, maart 2024, herziene versie juli 2024

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2024
Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht
Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag
Omslagontwerp: Xerox, Den Haag
Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Anjo de Haan

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

9 Bestaanszekerheid

Bestaanszekerheid is een veelgehoorde term in het politieke en maatschappelijke debat. Van oudsher wordt de term vooral opgevat als het hebben van voldoende financiële middelen. Inmiddels lijkt het begrip in het discours breder te worden opgevat dan dat. Hoewel politici het woord bestaanszekerheid breed inzetten – van wonen en werken tot zorg en klimaat – gaat de beleidsaandacht echter nog altijd vooral uit naar armoede en financiële bestaanszekerheid. Het leiden van een menswaardig bestaan is een grondrecht voor de gehele bevolking, dus ook voor mensen die zelf niet (meer volledig) in hun levensonderhoud kunnen voorzien (artikel 20 van de Grondwet). Het socialezekerheidsstelsel fungeert daarbij als een vangnet. Bestaanszekerheid in brede zin gaat om meer dan alleen het hebben van voldoende geld. Inkomenstekorten gaan vaak gepaard met een tekort aan andere hulpbronnen. De verschillen zijn aanzienlijk wat betreft de (combinaties van) hulpbronnen die groepen in de samenleving tot hun beschikking hebben (Vrooman et al. 2023). Het gaat dan bijvoorbeeld over het hebben van een netwerk dat steun biedt of je verder helpt, over fysieke en mentale gezondheid. Ook gaat het over vaardigheden om mee te kunnen komen in de moderne samenleving, zoals het kunnen gebruiken van een computer of de Engelse taal spreken. Het zijn allemaal elementen die bepalend zijn voor posities in de samenleving, en die de kansen van mensen kunnen vergroten of beperken. Een dergelijke brede benadering van bestaanszekerheid zou betekenen dat het socialezekerheidsstelsel niet alleen gericht is op het bieden van een vangnet, maar tevens een springplankfunctie heeft door het versterken en ondersteunen van diverse typen hulpbronnen die van belang zijn voor mensen.

Ruim één miljoen mensen (6,1% van de bevolking) heeft onvoldoende inkomen om rond te komen en mee te doen in de maatschappij (zie CBS et al. 2023), en een op de zes Nederlanders heeft tekort aan meerdere hulpbronnen (Vrooman et al. 2023). In de afgelopen jaren zijn beleidsmaatregelen vooral gericht geweest op *financiële* bestaanszekerheid en kwam beleid veelal verkokerd tot stand. Het huidige stelsel van sociale zekerheid bestaat in grote mate uit gerichte inkomensondersteuning, met als doel een efficiënte en eerlijke inzet van publieke middelen. Mede hierdoor is het stelsel zeer complex geworden. Ook schiet het huidige stelsel tekort om duurzaam herstel tot stand te brengen, waardoor mensen langdurig financiële ondersteuning nodig hebben (RVS 2024). We zien dan ook steeds vaker dat burgers vastlopen in het systeem of geen gebruik maken van ondersteuning waar zij wel recht op hebben (TK 2022/2023).

Dit roept de vraag op of het huidige stelsel nog wel volstaat om bestaanszekerheid te kunnen borgen en of het aansluit bij de behoeften, wensen en mogelijkheden van burgers. Verschillende commissies en onderzoeksinstituten hebben dan ook potentiële stelselwijzigingen en alternatieve stelsels reeds in kaart gebracht (zie bv. Commissie Regulering van Werk 2020; Commissie sociaal minimum 2023a; CPB en SCP 2020a; Van Dijk en Van de Ven 2023). Daarbij is er ook in toenemende mate aandacht voor aspecten die nauw samenhangen met financiële bestaanszekerheid, zoals een minimaal vereiste kwalificatie in het onderwijs, een minimale kans op participatie in de samenleving, minimale eisen aan een woning, en een minimaal acceptabele gezondheidstoestand. Zo doet de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten de oproep aan het nieuwe kabinet om in samenhang te investeren, met oog voor de complexe levenssituaties van mensen (VNG en Divosa 2023).

Daarbovenop komt dat de bestaanszekerheid door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen naar verwachting in de toekomst steeds verder onder druk komt te staan. Denk bijvoorbeeld aan migratie en vergrijzing, die het beroep op financiële ondersteuning, zoals de bijstand en de AOW, vergroten. Of denk aan processen van digitalisering, robotisering en automatisering waarbij bepaalde werkzaamheden worden vervangen en laagbetaalde banen worden geschrapt, waardoor mensen een beroep (moeten) doen op bijvoorbeeld een WW-uitkering. Daarmee zullen ook de kosten van het socialezekerheidsstelsel toenemen, wat ten koste gaat van de bestedingsruimte voor andere beleidsterreinen, zoals de zorg of het klimaat (WRR 2021; zie ook hoofdstuk 8).

Het oplossen van zowel huidige als toekomstige knelpunten vraagt om keuzes en prioritering van beleidsdoelen, waarbij op verschillende domeinen beleid wordt ontwikkeld dat elkaar versterkt en niet tegenwerkt (Goderis et al. 2023). In de publicatie *Kwesties voor het kiezen* beschreven we een aantal afwegingen die vragen om politieke keuzes rond bestaanszekerheid (Huijnk et al. 2023). Het borgen van bestaanszekerheid is immers van belang voor zowel de kwaliteit van leven van burgers als voor de samenleving als geheel, nu en in de toekomst. Hier ligt een belangrijke taak voor de overheid.

Bij de keuzes die we hier bespreken gaat het over wat er precies onder bestaanszekerheid wordt verstaan, wat daarbij vervolgens als ondergrens wordt gehanteerd en welke afwegingen in te maken keuzes nog meer een rol spelen in bestaanszekerheidsbeleid. In het kort: is een socialezekerheidsvoorziening vooral gericht op een specifieke groep, of is ze universeel beschikbaar? Worden er voorwaarden aan de ondersteuning verbonden, zoals een tegenprestatie, of niet? En hoe ziet de ondersteuning eruit: ontvangen burgers geld, vouchers, bonnen of betaalkaarten, of zijn er voorzieningen beschikbaar waar ze gebruik van kunnen maken?

We schetsen hoe opvattingen van burgers over bestaanszekerheid zich verhouden tot de keuzes waar beleidsmakers voor staan. Dit geeft een beeld van mogelijk draagvlak onder burgers voor verschillende keuzeopties. Waar mogelijk hebben we aandacht voor verschillen tussen mensen met meer en minder hulpbronnen, ofwel mensen met respectievelijk veel en weinig bestaanszekerheid. Dit doen we aan de hand van de volgende vragen:

- Wat (onder)vinden burgers van bestaanszekerheid? En welke zorgen hebben burgers hierover?
- In welke mate achten burgers de overheid verantwoordelijk voor het bieden van bestaanszekerheid? Voor welke groepen wel, en voor welke groepen niet of minder? En is die steun voorwaardelijk of niet?

Hoewel het draagvlak onder burgers een relevant aspect is bij het maken van keuzes, zijn ook andere aspecten van de kwaliteit van de samenleving belangrijk. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de mate waarin beleid de welvaart en het welbevinden van burgers verhoogt, zorgt voor een rechtvaardige verdeling over de bevolking en bijdraagt aan gezonde overheidsfinanciën. Tot slot reflecteren we daarom op enkele aanvullende afwegingen die van belang zijn in de te maken keuzes rond bestaanszekerheidsbeleid.

9.1 Beleidskeuzes en wat mensen ervan (onder)vinden

9.1.1 Een onzeker bestaan heeft brede gevolgen

Een gebrek aan bestaanszekerheid heeft grote gevolgen voor het leven van mensen (zie o.a. Franken et al. 2022). Zo hebben mensen met een onzeker bestaan vaker last van fysieke en psychische gezondheidsklachten, en ook minder gezondheidsvaardigheden en een ongezondere leefstijl (WRR 2023; zie ook hoofdstuk 8). De stress die het gevolg is van een tekort aan bestaanszekerheid tast het vermogen aan om (financiën) te plannen en beslissingen te nemen voor de lange termijn (Mullainathan en Shafir 2013; Vijlbrief en Van Mourik 2020).¹

Daarnaast hebben mensen met weinig bestaanszekerheid vaak een sociaal netwerk dat hun die bestaanszekerheid ook niet kan bieden (Engbersen en Omlo 2020). Het gaat daarbij niet alleen om financiële ondersteuning en informatie, maar ook om goederen en diensten, en om emotionele, sociale en praktische steun. Er is dan ook sprake van meer eenzaamheid onder mensen met weinig hulpbronnen (De Klerk et al. 2023). Soms kiezen mensen er vanwege schaamte, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen ook zelf voor om geen hulp te vragen (Engbersen en Omlo 2020; Plaisier et al. 2023).

Bestaanszekerheid is daarmee een complex vraagstuk dat het leven van burgers die door een ondergrens (dreigen te) zakken op meerdere manieren raakt. Sociale verschillen gaan daarmee verder dan alleen een verschil in inkomen: ze resulteren ook in verschillen in de maatschappelijke positie die mensen bekleden (zie bv. Vrooman et al. 2023). Bestaanszekerheidsbeleid dat zich met name richt op financiële ondersteuning zodat mensen voldoende geld en inkomen hebben helpt velen, maar lijkt voor mensen in de meest kwetsbare situaties onvoldoende recht te doen aan de complexiteit van problematiek.

¹ Overigens zijn deze onderzoeksbevindingen niet onomstreden (zie De Bruijn 2022).

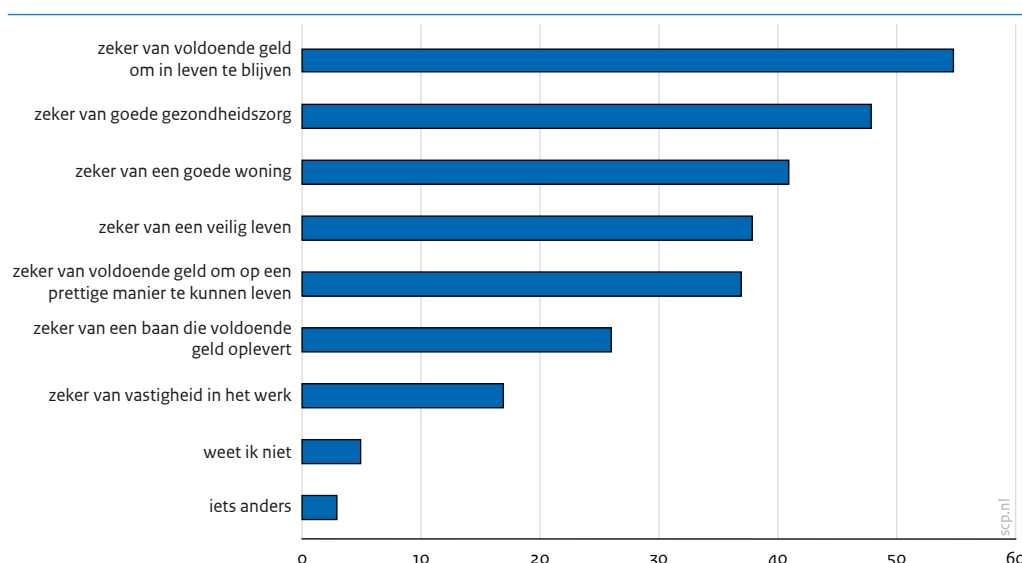
Burgers hebben brede opvattingen én grote zorgen over bestaanszekerheid

De term bestaanszekerheid wordt vooral in de politiek veel gebruikt. Uit onderzoek naar de opvattingen van burgers blijkt dat de term tot de zomer van 2023 niet of nauwelijks door burgers zelf werd genoemd (Den Ridder et al. nog te verschijnen). Mensen omschrijven hun zorgen vaker in andere termen. Zo wordt het thema inkomen en economie door burgers in de zomer van 2022 het vaakst genoemd als we ze vragen om in hun eigen woorden op te schrijven wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden. Daarbij gaan de zorgen niet zozeer om de economische groei of de werkgelegenheid, maar specifiek over stijgende prijzen, hoge energiekosten, armoede en (groeiende) inkomensverschillen (Den Ridder et al. 2023). Ofwel: over de gevolgen die economische ontwikkelingen hebben op het leven van burgers en de toenemende kosten om in het eigen levensonderhoud te voorzien. Bijna een derde van de Nederlanders maakt zich hier zorgen over. Daarbij valt op dat deze zorgen lang niet altijd betrekking hebben op de eigen levenssituatie. Een deel van de bevolking maakt zich ook zorgen over de gevolgen van de stijgende prijzen voor anderen, of vindt het onwenselijk dat de inkomensverschillen en armoede in Nederland toenemen. In de zomer van 2022 is 69% het eens met de stelling dat de inkomensverschillen in Nederland toenemen (17% neutraal, 11% oneens). Dat aandeel is vergelijkbaar met eerdere metingen in 2022 en 2021.

Ook gaan de zorgen van burgers over meer dan alleen het inkomen. Zo zijn ze eveneens bezorgd over het gebrek aan passende woonruimte, het huidige woningtekort en over de onbetaalbaarheid van woningen. Deze ontwikkelingen zijn voor sommigen sterk gekoppeld aan migratie (Den Ridder et al. 2023). De betaalbaarheid wordt vooral als zorg genoemd door jongeren, studenten en starters, mensen met lage of middeninkomens en mensen die gaan scheiden. Ouderen noemen vaker het vinden van passende woonruimte. Daarnaast zijn er zorgen over de beschikbaarheid van zorg en ondersteuning, over het klimaat en kansgelijkheid (Huijnk et al. 2023). Het zijn allemaal elementen die mensen in verschillende mate raken in het dagelijks leven en gevolgen hebben voor hun bestaan.

Het woord bestaanszekerheid wordt dus vooral door de politiek gebezigd, maar inmiddels ook steeds vaker door mensen zelf (Den Ridder et al. 2024). Onderzoek van I&O Research in verkiezingstijd vroeg kiezers wat zij onder bestaanszekerheid verstaan. Ruim de helft van de kiezers zegt dat bestaanszekerheid vooral gaat over het zeker zijn van voldoende geld om in leven te blijven (Kanne et al. 2023; zie figuur 9.1), gevolgd door zeker zijn van goede gezondheidszorg, een goede woning, een veilig leven, en voldoende geld om op een prettige manier te kunnen leven.

Figuur 9.1 Overzicht van wat burgers onder de term bestaanszekerheid verstaan, bevolking 18 jaar en ouder, 2023 (in procenten)^a

a Deze figuur laat de antwoorden zien op de vraag: 'In deze campagne wordt veel gesproken over "bestaanszekerheid". Wat wordt er volgens u met "bestaanszekerheid" bedoeld?'

Bron: Kanne et al. (2023); SCP-bewerking

In het onderzoek wordt vervolgens de volgende vraag voorgelegd aan de mensen die zelf aangeven onvoldoende bestaanszekerheid te hebben (circa 12% van de bevroegde kiezers): ‘Op welk punt ervaart u onvoldoende bestaanszekerheid?’ Een kwart antwoordt daarop onvoldoende geld te hebben om in leven te blijven. De overgrote meerderheid (67%) zegt onvoldoende geld te hebben om op een prettige manier te kunnen leven, gevolgd door het niet zeker zijn van goede gezondheidszorg, een veilig leven, en een goede woning. Waar in de totale populatie bestaanszekerheid dus relatief vaak geassocieerd wordt met kunnen overleven, lijkt het voor mensen met onvoldoende bestaanszekerheid in Nederland vooral te gaan om een ruimere definitie van kwaliteit van leven. Deze resultaten sluiten aan bij de notie dat armoede afhankelijk is van de sociaal-maatschappelijke context waarin iemand leeft. In Nederland betekent een leven in armoede dat iemand onvoldoende inkomen heeft voor de in ons land geldende minimaal noodzakelijke goederen en voorzieningen, inclusief minimale uitgaven aan sociale participatie. Op basis van het niet-veel-maar-toereikendcriterium gold dat in 2021 voor ruim 6% van de Nederlandse bevolking (CBS et al. 2023).

Kortom, de opvattingen van burgers lijken aan te sluiten bij een brede opvatting over bestaanszekerheid. Zij scharen verschillende leefdomeneinen onder dit begrip. Het hebben van voldoende geld en inkomen – ofwel financiële bestaanszekerheid – is hierbij een belangrijk, maar geen zaligmakend aspect. In lijn hiermee is de verwachting dat er breed draagvlak onder burgers is voor beleidskeuzes die uitgaan van een brede benadering van bestaanszekerheid, met aandacht voor andere aspecten die nauw samenhangen met de financiële bestaanszekerheid van mensen.

9.1.2 Wie is verantwoordelijk voor het bieden van bestaanszekerheid?

Bestaanszekerheid borgen is volgens burgers vooral een taak voor de overheid

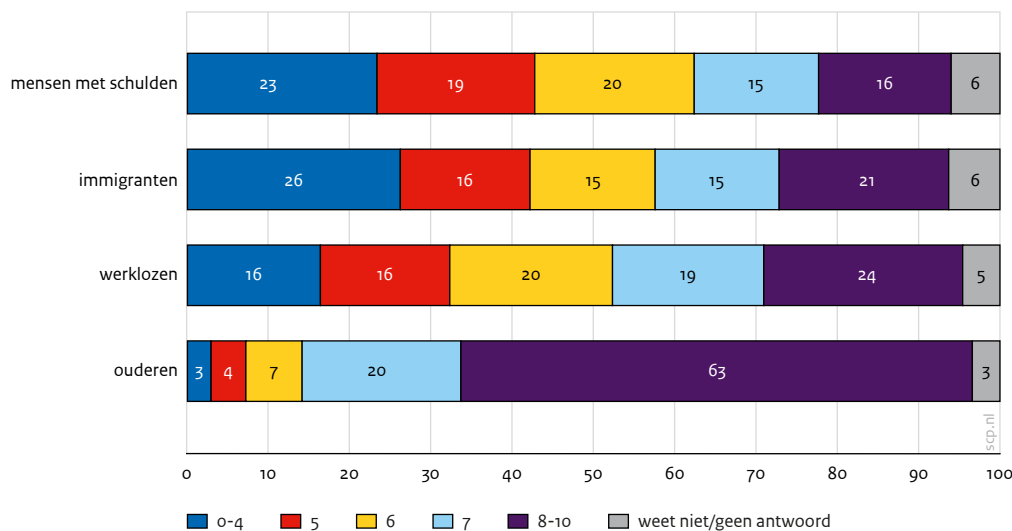
Hoewel er weinig twijfel lijkt te bestaan over het belang van bestaanszekerheid, is een belangrijke vervolgvraag wie er volgens burgers verantwoordelijk is voor het borgen ervan. De huidige verzorgingsstaat kent verschillende uitgangspunten. Soms is dat *sociale bescherming*, waarbij de overheid bijvoorbeeld zorgt voor een minimuminkomen of minimale eisen aan een woning. Soms betreft het *sociale verzekeringen*, waarbij burgers zich verplicht of onverplicht kunnen verzekeren tegen sociale risico's: denk aan premies voor het pensioen en de zorgverzekering. Ook kunnen *sociale investeringen* een uitgangspunt zijn, waarbij de overheid investeert in de hulpbronnen van mensen, zoals in het onderwijs. Zo zullen mensen zelf in staat zijn om te zorgen voor bestaanszekerheid.

Volgens burgers is het borgen van bestaanszekerheid een belangrijke taak voor de landelijke overheid. Een overgrote meerderheid (93%) vindt het (heel erg) belangrijk dat mensen in Nederland geholpen worden als ze niet in hun basisbehoeften kunnen voorzien, zoals een woning, voeding en kleding (Wagemans en Peters 2023). De meeste mensen zijn het er ook mee eens dat de overheid als doel heeft dat mensen met een klein inkomen toch in hun basisbehoeften kunnen voorzien (83%). Gevraagd naar de mate waarin verschillende verantwoordelijkheden zijn verdeeld over overheden en instanties, vinden mensen dat op dit moment maatschappelijke organisaties, burgers, de landelijke overheid en gemeenten ongeveer evenveel verantwoordelijkheid voor bestaanszekerheid nemen. Volgens burgers zou de landelijke overheid echter de meeste verantwoordelijkheid moeten nemen, en ook meer dan ze in hun ogen nu doet (Wagemans en Peters 2023). Belangrijke overheidstaken zouden liggen in het stimuleren van burgers om zelf hun inkomen te verdienen en in het stellen van regels voor een reëel inkomen.

Mate waarin overheid als verantwoordelijk wordt gezien verschilt per doelgroep

De mate waarin de overheid verantwoordelijk wordt geacht voor een redelijke levensstandaard blijkt iets genuanceerder te liggen wanneer naar de bestaanszekerheid van verschillende groepen wordt gevraagd (figuur 9.2). Zo is het deel van de bevolking dat vindt dat de overheid voor de levensstandaard van ouderen moet zorgen groter dan het deel dat vindt dat de overheid voor werklozen moet zorgen. Het deel dat vindt dat de overheid voor immigranten en mensen met schulden moet zorgen, is nog kleiner.

Figuur 9.2 Verantwoordelijkheid van de overheid om voor een redelijke levensstandaard te zorgen, bevolking 18 jaar en ouder, 2022 (in cijfer 0-10 en in procenten)^{a,b}

a Per categorie is aan de respondenten de volgende vraag voorgelegd: 'Is het de verantwoordelijkheid van de overheid om te zorgen voor een redelijke levensstandaard voor: [categorie]. U kunt telkens een cijfer van 0 tot en met 10 geven:

0 = de overheid moet hier **helemaal niet** verantwoordelijk voor zijn

10 = de overheid moet hier **volledig** verantwoordelijk voor zijn'.

b De antwoordcategorieën 0 tot en met 4 zijn samengevoegd, net als de antwoordcategorieën 8 tot en met 10.

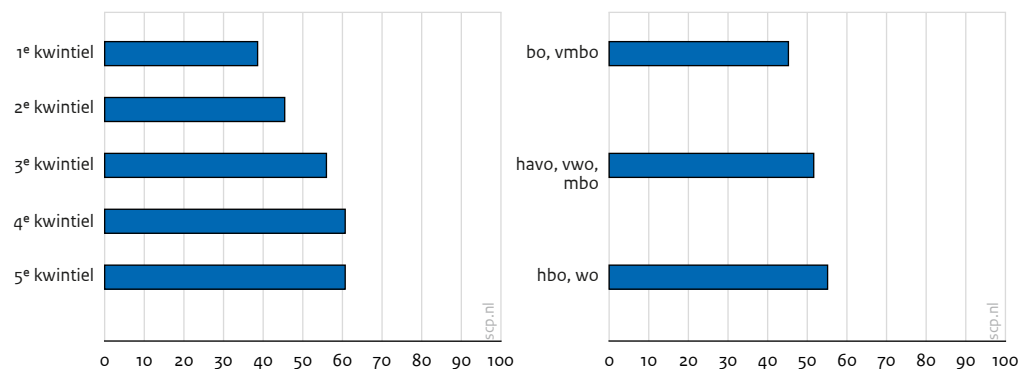
Bron: SCP (VV'22)

De relatief grote betrokkenheid bij het welzijn van ouderen, zieken en mensen met beperkingen en de minder grote solidariteit richting werklozen en immigranten² wordt vaak verklaard vanuit de theorie over *deservingness* (Roosma 2019). In de kern gaat het daarbij om zienswijzen op wie er recht heeft op bepaalde ondersteuning of voorzieningen en waarom (Van Oorschot 2000). Dit hangt samen met percepties over hoe groot de hulpbehoefte van een individu is, hoeveel diegene heeft bijgedragen aan de samenleving of dat nog zal doen, en de mate waarin diegene zelf schuld heeft aan de situatie die tot de hulpbehoefte leidt. Als we dat vertalen naar verschillende groepen in de samenleving, is de hoge mate van solidariteit richting ouderen goed te verklaren. Voor werklozen en mensen met schulden kan de perceptie zijn dat zij door hun eigen toedoen in problemen zijn gekomen. Immigranten zouden als minder *deserving* kunnen worden gezien wanneer zij in de ogen van sommigen minder hebben bijgedragen aan de Nederlandse samenleving, maar wel van voorzieningen kunnen profiteren.

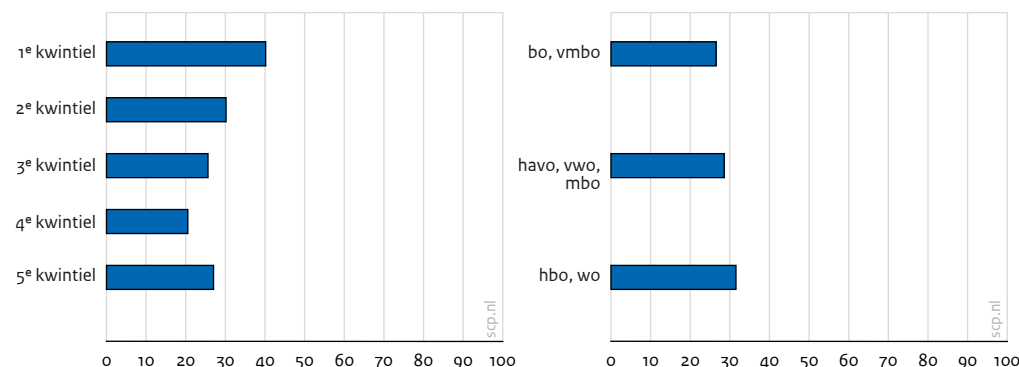
Mensen met relatief weinig hulpbronnen dichten vaker een hoge mate van verantwoordelijkheid toe aan de overheid dan mensen met relatief veel hulpbronnen. Daarbij valt een tegengesteld patroon op. Zo vinden burgers in hogere inkomensgroepen en burgers die een hbo- of wo-opleiding hebben afgerond het vaker een taak van de overheid om burgers te stimuleren om *zelf* hun inkomen te verdienen (figuur 9.3a). Burgers in lagere inkomensgroepen vinden juist vaker dat de overheid mensen moet ondersteunen bij het verkrijgen van een inkomen, zoals het aanvragen van een uitkering (figuur 9.3b).

² Er is hierbij geen onderscheid te maken naar verschillende redenen voor de migratie, zoals arbeidsmigratie of asiel.

Figuur 9.3a Aandeel dat vindt dat de overheid burgers moet stimuleren zelf hun inkomen te verdienen, naar inkomen en opleiding, bevolking 18 jaar en ouder, 2022 (in procenten)^{a,b}

Figuur 9.3b Aandeel dat vindt dat de overheid burgers ondersteuning moet bieden bij het verkrijgen van een inkomen, naar inkomen en opleiding, bevolking 18 jaar en ouder, 2022 (in procenten)^{a,b}

a Respondenten is gevraagd welke (max. drie) taken zij het belangrijkste vinden als het gaat om de verantwoordelijkheid van gemeenten en/of de landelijke overheid om ervoor te zorgen dat mensen in Nederland hun basisbehoeften kunnen betalen. Zij konden kiezen uit 1) 'burgers ondersteuning bieden bij het verkrijgen van een inkomen, bijvoorbeeld bij het aanvragen van een uitkering'; 2) 'burgers stimuleren om zelf hun inkomen te verdienen, bijvoorbeeld mensen motiveren tot het vinden van een baan of opzetten van een eigen onderneming'; 3) 'onnodige uitgaven ontmoedigen, bijvoorbeeld waarschuwen tegen het lenen van geld of reclame voor gokwebsites verbieden'; 4) 'voorlichting geven over hulp bij het rondkomen'; 5) 'werkgevers een onkostenvergoeding geven voor het bieden van baankansen aan langdurig werklozen'; 6) 'samen met werkgevers in de regio zoeken naar banen voor langdurig werklozen'; 7) 'regels stellen over een reëel inkomen, bijvoorbeeld door de bijstand, de Algemene Ouderdomswet (AOW) of het wettelijk minimumloon te verhogen'; en 8) 'anders, namelijk...'

b Weergegeven is het aandeel respondenten dat de betreffende taak in hun top 3 van belangrijke taken heeft aangevinkt.

Bron: SCP (VV'22)

Dit patroon is wellicht te verklaren doordat een tekort aan bestaanszekerheid vaker voorkomt bij mensen die uitsluitend de basisschool of het vmbo hebben afgerond en/of tot een lagere inkomensgroep behoren (Capéau et al. 2018). Zij zijn in grotere mate afhankelijk van het vangnet dat het socialezekerheidsstelsel biedt. De uitzondering is de mate waarin mensen de overheid verantwoordelijk achten voor de levensstandaard van immigranten. Voor die groep zien we dat mensen die een hbo- of wo-opleiding hebben afgerond of tot een hogere inkomensgroep behoren dit vaker de verantwoordelijkheid vinden van de overheid dan mensen die zelf minder hulpbronnen hebben. Dit wordt mogelijk verklaard door de theorie van economisch eigenbelang, die stelt dat economisch bedreigde sociale groepen de voorkeur geven aan een minder ruimhartige ondersteuning van andere groepen (Van Oorschot en Uunk 2007).

Een deel van de verantwoordelijkheid ligt ook bij burgers zelf

Veel burgers zien een eigen verantwoordelijkheid voor het borgen van de bestaanszekerheid van anderen, al geeft ruim een kwart (26%) aan dat dit geen burgertaak zou moeten zijn (Wagemans en Peters 2023). Hierbij lijkt een onderscheid te worden gemaakt tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid, aangezien de overgrote meerderheid wel van mening is dat mensen geholpen moeten worden wanneer ze niet kunnen rondkomen. Bij individuele verantwoordelijkheid gaat het om taken die direct bij individuele burgers liggen. Bij collectieve verantwoordelijkheid gaat het om de verantwoordelijkheid van alle burgers gezamenlijk, die ook via de overheid gestalte kan krijgen, bijvoorbeeld in de vorm van voorzieningen als de bijstand, de AOW of het vaststellen van een minimumloon.

Voor burgers die zelf gemakkelijk kunnen rondkomen zien mensen een taak weggelegd in gedrag en gewoontes waarmee anderen geholpen zijn (Wagemans en Peters 2023).³ Voorbeelden zijn het doneren van goede kleding en meubels aan kringloopwinkels en het zelf in actie komen in de eigen omgeving, bijvoorbeeld door mee te doen aan acties voor de Voedselbank. De meest genoemde taken voor burgers die zelf moeilijk rond kunnen komen zijn het aanleren van gewoontes om beter rond te komen, zoals budgetteren, en het zoeken van professionele hulp als het zelf niet lukt.

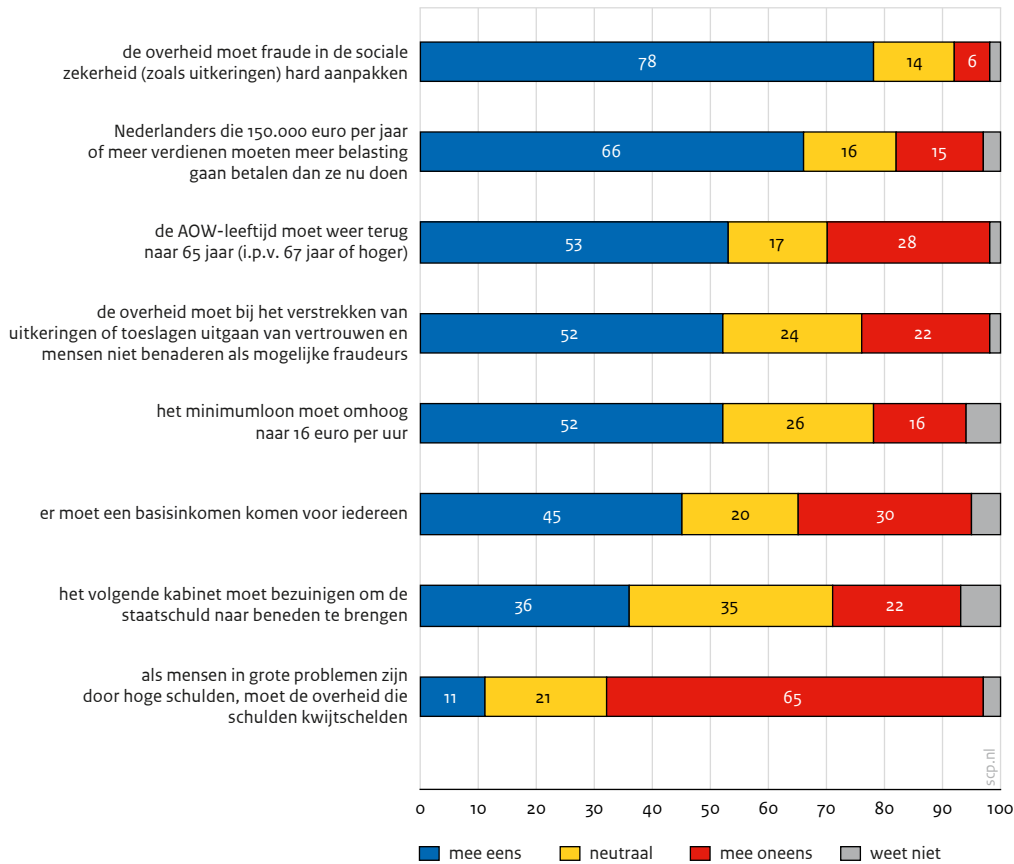
Kortom, burgers vinden dat de landelijke overheid meer verantwoordelijkheid moet nemen voor het borgen van bestaanszekerheid van mensen, maar de mate waarin verschilt wel per groep. Daarmee sluit het recente advies van de Commissie sociaal minimum (2023a) aan bij het perspectief van burgers, die ook een grotere rol voor de landelijke overheid adviseerde. Als het gaat om de keuze tussen gerichte ondersteuning van specifieke groepen of breed toegankelijke, universele voorzieningen, levert het burgerperspectief niet zonder meer een eenduidig beeld op.

9.1.3 Burgervisies op beleidsaannames en -maatregelen

Aan het sociaalzekerheidsstelsel liggen tal van afwegingen ten grondslag. Wat zijn bijvoorbeeld de randvoorwaarden van de ondersteuning (bv. wie betaalt?), wat zou volgens burgers het uitgangspunt van sociale zekerheid moeten zijn en wat mogen we als samenleving terugverwachten? En sluit het sociaalzekerheidsstelsel daarmee aan bij het rechtvaardigheidsgevoel van mensen? In algemene zin zijn deze vragen lastig te beantwoorden. Wel zijn in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023, waarin bestaanszekerheid een belangrijk thema was, de attitudes over een aantal specifieke beleidsopties of maatregelen onderzocht (Kanne et al. 2023; figuur 9.4).

³ Welke verantwoordelijkheden mensen zagen voor burgers, werd in twee aparte vragen uitgevraagd. Een vraag ging over de verantwoordelijkheden van burgers die zelf gemakkelijk rond kunnen komen, en de andere over die van burgers die zelf moeilijk rond kunnen komen.

Figuur 9.4 Mate waarin kiezers het eens zijn met stellingen over bestaanszekerheid, bevolking 18 jaar en ouder, 2023 (in procenten)^{a,b}

a Vraagstelling: 'In hoeverre bent u het eens met onderstaande stellingen?' Antwoordopties: mee eens; neutraal; mee oneens; weet niet.

b Respondenten kregen de volgende extra informatie over een basisinkomen: 'Elke volwassene krijgt maandelijks €600 van de overheid (ongeacht of hij/zij daarnaast een betaalde baan heeft), voor elk kind ontvangt de ouder €300.'

Bron: Kanne et al. (2023); SCP-bewerking

Er is veel steun voor maatregelen waaruit enige verwachting rond onderlinge solidariteit spreekt. Zo vindt de meerderheid dat grootverdieners meer belasting moeten betalen dan ze nu doen en vindt ruim de helft van de respondenten dat de AOW-leeftijd weer omlaag moet. Ook zijn mensen kritisch op mogelijk misbruik van sociale voorzieningen. Als we echter naar specifieke maatregelen kijken, levert dit niet zonder meer een eenduidig beeld op. Zo geeft bijna acht op de tien respondenten aan dat de overheid fraude in de sociale zekerheid hard moet aanpakken. Dit suggereert dat de overheid goed in beeld moet hebben wanneer er sprake is van oneigenlijk gebruik. Daar staat tegenover dat ook ruim de helft van de mensen aangeeft dat de overheid van vertrouwen moet uitgaan bij het verstrekken van uitkeringen of toeslagen, en mensen niet moet benaderen als mogelijke fraudeurs.

De meningen zijn eveneens divers wat betreft maatregelen ter bevordering van inkomenszekerheid. Zo is ongeveer de helft van de respondenten voorstander van het verhogen van het minimumloon naar 16 euro per uur, maar is 16% het hier niet mee eens. Ook kan 45% van de respondenten zich vinden in een basisinkomen voor iedereen – of ze nu een betaalde baan hebben of niet. 30% is het hier geen voorstander van. Een andere maatregel die op relatief veel steun kan rekenen is het verlagen van de AOW-leeftijd: ruim de helft van de respondenten vindt dat de leeftijdsgrens terug moet naar 65 jaar. Toch is ook 28% van de respondenten hier geen voorstander van.

De hiervoor genoemde beleidsmaatregelen betekenen in veel gevallen een stijging van de overheidsuitgaven. Deze kosten kunnen worden opgevangen door bezuinigingen op andere beleidsdomeinen, maar ook door een verhoging van belastingen of door de staatsschuld te laten oplopen. Ongeveer twee derde van de respondenten is het eens met de stelling dat Nederlanders die meer dan 150.000 euro per jaar verdienen meer belasting moeten betalen. De meningen zijn verdeeld over bezuinigingen om de staatsschuld te verkleinen: 36% is het hiermee eens, 22% is het ermee oneens en 35% is neutraal.

Kortom, er is grote eensgezindheid over het belang van bestaanszekerheid en dat de overheid hier een belangrijke rol in heeft. Er lijkt grotere diversiteit te bestaan over wat burgers vinden van specifieke beleidsmaatregelen om die bestaanszekerheid te kunnen borgen. Het valt op dat de verwachtingen die burgers hierbij hebben hoog lijken, in ieder geval in verkiezingstijd. Het is echter de vraag of het verhogen van uitkeringen en het verlagen van de AOW-leeftijd wel haalbaar en betaalbaar is. Hier gaan we in de volgende paragraaf dieper op in.

9.2 Reflectie: politieke keuzes en burgerperspectief

De bestaanszekerheid van mensen staat onder druk. Het belang van bestaanszekerheid, zowel voor de kwaliteit van leven van burgers als voor de samenleving als geheel, wordt breed gedeeld onder de Nederlandse bevolking. In deze studie is een verkenning gedaan naar de publieke opinie van burgers over bestaanszekerheid. Volgens burgers ligt hier met name een belangrijke taak voor de overheid om die bestaanszekerheid te borgen, maar ligt ook een deel van de verantwoordelijkheid bij burgers zelf. Dat betreft zowel het bieden van hulp en steun door mensen die het zelf goed hebben, als het aanleren van (betere) gewoontes en vaardigheden door mensen die zelf lastiger kunnen rondkomen. In algemene zin is de solidariteit op het gebied van bestaanszekerheid dan ook hoog, net als de verwachtingen die burgers daarbij hebben. Wel zijn er verschillen tussen groepen voor wie ondersteuning beschikbaar zou moeten zijn. Zo zien we een relatief grote betrokkenheid bij het welzijn van ouderen, zieken en mensen met beperkingen, en een mindere mate van solidariteit richting bijvoorbeeld werklozen en immigranten. Er is minder bekend over attitudes van burgers over hoe de bestaanszekerheid geborgd zou moeten worden, en welke beleidsmaatregelen daarbij passend zijn. Recent onderzoek in de aanloop naar de verkiezingen waarin enkele specifieke beleidsopties en -maatregelen zijn meegenomen, geeft een gemêleerd beeld (Kanne et al. 2023). Zo is een deel van de bevolking het eens met het verhogen van het wettelijk minimumloon, maar een deel ook niet, kan een deel zich vinden in een basisinkomen voor iedereen en een deel ook niet, en is de meerderheid het eens met het verlagen van de pensioenleeftijd, maar een aanzienlijk deel ook niet.

Hoewel het draagvlak onder burgers een relevant aspect is bij het maken van keuzes, zijn andere aspecten eveneens belangrijk voor de kwaliteit van de samenleving. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de mate waarin beleid de welvaart en het welbevinden van burgers verhoogt, zorgt voor een rechtvaardige verdeling over de bevolking en bijdraagt aan gezonde overheidsfinanciën.

9.2.1 Brede of smalle benadering van bestaanszekerheid

De keuze voor een smalle of brede beleidsbenadering van bestaanszekerheid gaat in de eerste plaats over de vraag welke dimensies van kwaliteit van leven voor burgers belangrijk zijn. Daarover bestaan uiteenlopende opvattingen. Voor sommigen betekent bestaanszekerheid een minimumniveau van geluk, terwijl er volgens anderen meer zaken moeten worden meegenomen die het leven waardevol maken. Het gaat volgens hen ook om de mogelijkheden die mensen hebben om iets van hun leven te maken. Voorbeelden zijn het kunnen zorgen voor voldoende voeding en onderdak, het kunnen volgen van een opleiding en het kunnen opbouwen van een sociaal netwerk (Sen 1987, 1999). De gemene deler is dat het om dingen gaat die waarde hebben voor mensen. Anderen benadrukken dat mensen verschillend kunnen denken over wat het leven waardevol maakt, maar dat ze doorgaans wel met elkaar eens zijn dat het belangrijk is om over een aantal basiszaken te beschikken, zoals voldoende inkomen en een minimaal vereiste kwalificatie in het onderwijs (Dworkin 2000; Rawls 1999 [1971]).

De opinie van burgers lijkt aan te sluiten bij een brede opvatting over bestaanszekerheid. Die brede benadering schaaft verschillende leefdoelgebieden onder dit begrip. Welke benaderingen van welzijn en kwaliteit van leven centraal staan bij het maken van beleidskeuzes, is ook belangrijk voor de mate waarin groepen met tekorten aan bestaanszekerheid ook echt worden bereikt (zie bv. Capéau et al. 2018). Een eenzijdige focus op de materiële aspecten van het leven, zoals inkomen, leidt tot de relatieve verwaarlozing van mensen met tekorten op de niet-materiële aspecten. Een eenzijdige focus op levensstevredenheid hecht mogelijk te veel belang aan subjectieve factoren: de mensen met de laagste levensstevredenheid zijn niet altijd degenen met de slechtste objectieve levensomstandigheden.

Kortom, om bestaanszekerheid te kunnen borgen op een manier die aansluit bij wat mensen nodig hebben, is het van belang om beleid niet eenzijdig op één type hulpbron te richten, maar op meerdere typen hulpbronnen en met oog voor de onderlinge samenhang. Het voordeel van een brede benadering is dat het meer gericht is op de achterliggende oorzaken van een tekort aan bestaanszekerheid en daarmee verdergaat dan symptoombestrijding. Het vergroot daarmee niet alleen het welbevinden van mensen in kwetsbare situaties, maar ook de kans dat ze (langdurig) kunnen participeren in de samenleving (Goderis et al. 2023; RVS 2024). Het spreekt bijvoorbeeld niet voor zich dat een voortzetting of intensivering van bestaand beleid – dat sterk is gericht op financiële bestaanszekerheid, gelijke kansen in het onderwijs en de regulering van de arbeidsmarkt – in de praktijk ook daadwerkelijk zal slagen. Achterstanden op deze terreinen laten zich bij sommige groepen moeilijk inlopen, vooral bij mensen die niet over alle vaardigheden beschikken die nodig zijn om mee te kunnen doen in de huidige maatschappij (Vrooman et al. 2023). Een brede benadering lijkt daarmee ook het meest kansrijk om structurele ongelijkheid te verminderen en de kansen van groepen met weinig hulpbronnen blijvend te bevorderen (Vrooman et al. 2023). Met dit als uitgangspunt van bestaanszekerheidsbeleid, zou de overheid naast het bieden van een vangnet voor mensen die zelf onvoldoende in hun bestaan kunnen voorzien ook een springplankfunctie hebben, en investeren in het versterken van de verschillende typen hulpbronnen en vaardigheden van mensen.

Het nadeel is echter dat hoe meer het beleid onder bestaanszekerheid verstaat, hoe meer ondersteuning er in brede zin geboden moet worden, en hoe meer publieke voorzieningen er moeten zijn in Nederland. Dit kost extra geld en vraagt meer van de onderlinge solidariteit dan bijvoorbeeld alleen inkomensondersteuning. Om de collectieve lasten niet te veel te laten oplopen, kan worden gekozen voor gerichte ondersteuning. Op het terrein van werk en inkomen speelt daarbij het klassieke dilemma dat gerichte inkomenssteun voor perverse prikkels zorgt voor de arbeidsparticipatie van mensen. Naarmate mensen immers meer eigen inkomen genereren, wordt de inkomensondersteuning van de overheid verlaagd. Bovendien is het stelsel van inkomensondersteuning volgens velen te complex geworden, juist ook door het uitgangspunt dat ondersteuning efficiënt en eerlijk moet zijn, en dus gericht op de meest kwetsbaren. Tegelijkertijd denken burgers dus heel verschillend over de wenselijkheid van meer universeel beleid. Dit vraagt van de politiek om de effecten van toekomstig beleid op de kwaliteit van de samenleving goed te wegen en uit te leggen. In dit voorbeeld gaat het onder meer om de overheidsfinanciën, de solidariteit tussen groepen burgers, het gedrag van mensen, de mate van complexiteit van het stelsel en het draagvlak onder burgers. Geen eenvoudige opgave dus.

9.2.2 Hoe bestaanszekerheid te borgen? En welk beleid past daarbij?

Een belangrijke vervolgvraag is hoe de bestaanszekerheid te borgen en welke beleidsmaatregelen zich hier het best voor lenen. Of het nu gaat om stelselherzieningen of het aanpassen van een specifieke beleidsmaatregel binnen het bestaande stelsel, het is belangrijk om de bredere gevolgen in beeld te hebben en zo goed geïnformeerd keuzes te maken vanuit het oogpunt van de kwaliteit van de samenleving. Dit illustreren we kort aan de hand van twee mogelijke beleidsmaatregelen: het verhogen van het wettelijk minimumloon en het aanpassen van de AOW-leeftijdsgrens.

Een voordeel van een verhoging van het wettelijk minimumloon is dat het een structureel hogere bodem legt in de inkomensverdeling, omdat het niet alleen de lonen van werkenden verhoogt, maar ook de wettelijk aan het minimumloon gekoppelde uitkeringen. Dit vergroot de toereikendheid van het bestaanszekerheidsbeleid en kan daarmee op termijn de welvaart en het welbevinden vergroten van grote groepen burgers in een kwetsbare situatie. Dit zou voor het welbevinden van mensen overigens een investering op de lange termijn zijn. Op korte termijn zijn er geen positieve gevolgen

voor gezondheid en welbevinden (Geppert en Muns 2023). Een verhoging van het minimumloon kan daarnaast de sociale ongelijkheid in de samenleving verkleinen, en zorgt daarmee volgens sommigen voor een rechtvaardigere verdeling.

Tegenover deze voordelen staan ook nadelen. Zo kost een verhoging van het wettelijk minimumloon geld. Als alle uitkeringen meestijgen, zullen de overheidsuitgaven sterk omhooggaan en zal, zonder aanvullend beleid, de rekening terecht komen bij de volgende generaties. Dit kan ten koste gaan van intergenerationale solidariteit en sociale samenhang. Het is daarnaast de vraag of een verhoging van het wettelijk minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen voor iedereen nodig is. Zo weten we bijvoorbeeld dat relatief weinig mensen met een volledige AOW onder de armoedegrens leven. Daar komt bij dat niet alle werkenden in dezelfde mate profiteren van een verhoging van het minimumloon. Armoede onder werkenden concentreert zich doorgaans bij zelfstandigen – die niet onder een cao en dus niet onder het wettelijk minimumloon vallen – en bij werknemers die maar weinig uren werken.

Een verhoging van het wettelijk minimumloon kost volgens velen ook banen, en mogelijk economische bedrijvigheid (CPB 2020). Het wordt voor werkgevers immers duurder om mensen in dienst te nemen. Voor sommige bedrijven is dat geen probleem maar voor anderen is dat moeilijk haalbaar, bijvoorbeeld in het geval van kleine zelfstandigen met smalle winstmarges. Overigens wordt door sommigen ook betoogd dat een verhoging van de lonen juist goed kan uitpakken, omdat het ondernemers dwingt om te investeren in het verhogen van de arbeidsproductiviteit. Het duurder worden van werknemers zorgt er naar verwachting ook voor dat het voor mensen met een nu al grote afstand tot de arbeidsmarkt nog moeilijker wordt om een reguliere betaalde baan te vinden (zie bv. Van Echtelt et al. 2023). Dat is niet alleen een financieel probleem maar ook een sociaal probleem, omdat werk naast een bron van inkomen ook een sociale functie heeft. Kwalitatief goed werk geeft voor veel mensen voldoening, een gevoel van zingeving en mee kunnen doen, een dagritme en toegang tot sociale contacten.

Kortom, uit opinieonderzoek blijkt dat een kleine meerderheid van de bevolking positief is over een verhoging van het wettelijk minimumloon, maar er kleven voor- en nadelen aan die tegen elkaar afgewogen moeten worden. Een verhoging van het minimumloon kan enerzijds op termijn de welvaart en het welbevinden van groepen burgers in een kwetsbare situatie vergroten en de sociale ongelijkheid verkleinen, maar kost anderzijds geld, banen en economische bedrijvigheid, helpt niet alle groepen en maakt het voor sommigen moeilijker om betaald werk te vinden.

Het opinieonderzoek laat zien dat de meerderheid van de burgers positief staat tegenover een verlaging van de AOW-leeftijd. Een dergelijke verlaging is echter op dit moment binnen de politiek en het beleid niet aan de orde. Sterker nog, de AOW-leeftijd gaat al sinds 2013 stapsgewijs omhoog. Ook de verhoging van de AOW-leeftijd kent voor- en nadelen. Tegen de achtergrond van de vergrijzing zorgt een verhoging van de AOW-leeftijd ervoor dat de lastendruk voor de bevolking in de werkzame leeftijd nu en straks minder groot wordt. Dat voorkomt (ten dele) dat volgende generaties steeds meer moeten gaan betalen om de AOW-voorziening van de ouderen op peil te houden, of dat ouderen in de toekomst met een minder ruimhartige AOW-voorziening genoegen moeten nemen, met negatieve gevolgen voor hun welvaart en welbevinden. Een verhoging van de AOW-leeftijd kan daarmee in positieve zin bijdragen aan een meer rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten tussen groepen burgers en tussen generaties. Het kan daarnaast ook een positief effect hebben op de solidariteit tussen jongere en oudere bevolkingsgroepen. Een verhoging kent echter ook nadelen. Langer werken is wellicht goed uit te leggen tegen de achtergrond van de stijgende kosten van de AOW, de gestegen levensverwachting en arbeidsmarktcraptes, maar is niet voor iedereen en niet in alle beroepen in dezelfde mate haalbaar. Zo weten we dat mensen met een praktische opleiding minder jaren in goede gezondheid verkeren dan mensen die een theoretische opleiding hebben gevolgd. Bovendien weten we dat de armoede onder mensen net onder de AOW-leeftijd relatief hoog is, en dus kan een verhoging van de AOW-leeftijd betekenen dat sommigen langer in armoede leven voor zij aanspraak kunnen maken op de AOW.

In dit hoofdstuk hebben we enkele elementen uitgelicht van het huidige, complexe stelsel van sociale zekerheid. Er is, zowel in de politiek, in de maatschappij als bij kennisinstellingen, veel aandacht voor de vraag of het huidige stelsel nog wel volstaat om bestaanszekerheid te kunnen borgen, en of het aansluit

bij de behoeften, wensen en mogelijkheden van burgers om hier gebruik van te kunnen maken. Hierbij kan het gaan om kleine of grote wijzigingen *binnen* de bestaande stelsels van sociale zekerheid, onderwijs, werk, maatschappelijke ondersteuning en huisvesting, maar ook om het *vervangen* van (delen van) die stelsels (Commissie Regulering van Werk 2020; Commissie sociaal minimum 2023a, 2023b; CPB en SCP 2020a, 2020b; RVS 2020, 2024; SEO 2023; WRR 2020). De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving concludeert in zijn recente advies over bestaanszekerheid dat moet worden voorkomen dat boven op het al bestaande complexe bouwwerk van regels en voorzieningen een nieuwe laag wordt toegevoegd (RVS 2024). Een fundamentele herijking van de basisprincipes van sociale ondersteuning kost volgens de RVS tijd en kan niet direct en zeker niet in één keer worden geregeld. Daarbij is het belangrijk om bij alle wijzigingen, hoe klein of hoe fundamenteel ook, de bredere gevolgen hiervan zo goed mogelijk in beeld te hebben en keuzes te maken vanuit het oogpunt van de kwaliteit van de samenleving.

Literatuur

- Bruijn, E.J. de (2022). Laten we stoppen met uitspraak dat armoede het IQ verlaagt. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 107, nr. 4813, p. 419.
- Capéau, B., L. Cherchye, K. Decancq, A. Decoster, B. De Rock, F. Maniquet, A. Nys, G. Périlleux, E. Ramaekers, Z. Rongé, E. Schokkaert en F. Vermeulen (2018). *Wat heet dan gelukkig zijn? Geluk, welvaart en welzijn van de Belgen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant-Uitgevers.
- Commissie Regulering van Werk (2020). *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk*. Den Haag: Commissie Regulering van Werk (Commissie-Borstlap).
- Commissie sociaal minimum (2023a). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum* (rapport I). Den Haag: Commissie sociaal minimum.
- Commissie sociaal minimum (2023b). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum* (rapport II). Den Haag: Commissie sociaal minimum.
- CBS/Nibud/SCP (2023). *Op weg naar een nieuwe armoedegrens: Tussenrapport van het gezamenlijke project 'Uniformering armoedeafbakening'*. Heerlen/Utrecht/Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB (2020). *Kansrijk arbeidsmarktbeleid: update minimumloonbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB/SCP (2020a). *Kansrijk armoedebeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB/SCP (2020b). *Kansrijk integratiebeleid op de arbeidsmarkt: Beleidsopties voor het verbeteren van de arbeidsmarktuitkomsten van personen met een migratieachtergrond*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, J.J. van en Y. van de Ven (2023). *Het einde van de toeslagen: Een robuust belastingstelsel voor inkomen uit werk*. Den Haag: Instituut voor Publieke Economie.
- Dworkin, R. (2000). *Sovereign virtue: the theory and practice of equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Echtelt, P. van, E. Eggink en K. Sadiraj (2023). *Een brede blik op bijstand*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Engbersen, R. en J. Omlo (2020). *Uit de duivelskring van armoede: Wat sociaal werkers en medewerkers van kinder- en peuteropvang kunnen betekenen in de aanpak van armoede in Noord-Nederland*. Utrecht: Movisie.
- Franken, M., C. Kuiper en P. van der Sanden (2022). *Bestaanszekerheid onder druk. Stand van zaken*. Utrecht: Movisie.
- Geppert, C. en S. Muns (2023). *Verhoging van minimumloon en bijstand als wondermiddel voor welvaart en welbevinden van de lage inkomensgroep? Een ex-ante analyse van de gevolgen van de beleidswijziging in 2023/24 voor inkomen, gezondheid en welzijn*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goderis, B., D. Verbeek-Oudijk, C. Geppert en S. Muns (2023). Bestaanszekerheid. In: W. Huijnk, D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.), *Kwesties voor het kiezen. Maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2023* (p. 14-21). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W., D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.) (2023). *Kwesties voor het kiezen. Maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kanne, P., M. van de Koppel en A. van de Schelde (2023). *Maar waar zijn we het dan wel over eens? Onderzoek m.b.t. de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023, i.o.v. de Volkskrant*. Amsterdam: I&O Research.
- Klerk, M. de, E. Eggink, I. Plaisier en K. Sadiraj (2023). *Zicht op zorgen. Kerncijfers over de problematiek, hulpbronnen, leefsituatie en ondersteuning van mensen in het sociaal domein*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mullainathan, S. en E. Shafir (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. New York: Times Books/Henry Holt and Co.
- Oorschot, W. van (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. In: *Policy & Politics*, jg. 28, nr. 1, p. 33-48.
- Oorschot, W. van en W. Uunk (2007). Welfare Spending and the Public's Concern for Immigrants: Multilevel Evidence for Eighteen European Countries. In: *Comparative Politics*, jg. 40, nr. 1, p. 63-82.
- Plaisier, I., P. Schyns, K. Kadrouch-Outmany, A.L. Schotel en M. de Klerk (2023). *Gezien, gehoord en geholpen willen worden. Ervaringsverhalen over gemiste ondersteuning uit het sociaal domein*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rawls, J. (1999 [1971]). *A theory of justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ridder, J. den, A. van den Broek en L. van 't Hul (2023). *Burgerperspectieven 2023* | 1 Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Ridder, J. den, L. van 't Hul en J. Broere (2024). *Burgerperspectieven 2024* | 1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roosma, F. (2019). Wie verdient nog onze solidariteit? Veranderingen in solidariteitsgevoelens met ouderen, zieken en gehandicapten, werklozen en immigranten in de 21e eeuw. In: *Mens en Maatschappij*. jg. 94, nr. 4, p. 483-505.
- RVS (2020). *Gezondheidsverschillen voorbij: Complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal*. Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.
- RVS (2024). *Van overleven naar bloeien*. Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.
- Sen, A. (1987). *Ethics and economics*. Oxford: Blackwell.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- TK (2022/2023). *Kamerbrief Tussenrapportage Toekomst toeslagenstelsel*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 31066, nr. 1272.
- SEO (2023). *Kansenongelijkheid in Nederland*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Vijlbrief, A., en K. van Mourik (2020). *Dossier: Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- VNG/Divosa (2023). *Een vernieuwde propositie van gemeenten aan het nieuwe kabinet. De waarde van het sociaal domein. Een slimme investering in bestaanszekerheid, kansengelijkheid en gezond samenleven*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten/Divosa.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wagemans, F. en S. Peters (2023). *Roep om een overheid die verantwoordelijkheid neemt. Burgers over de verdeling van verantwoordelijkheden bij grote maatschappelijke opgaven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR (2020). *Het betere werk: De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2021). *Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl